

Μνήμων

Τόμ. 25 (2003)

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑΣ. ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΛΕΓΧΟ ΣΤΗΝ ΑΜΟΙΒΑΙΟΤΗΤΑ

ΒΑΣΩ ΘΥΟΔΩΡΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.772](https://doi.org/10.12681/mnimon.772)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΘΥΟΔΩΡΟΥ Β. (2003). ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑΣ. ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΛΕΓΧΟ ΣΤΗΝ ΑΜΟΙΒΑΙΟΤΗΤΑ. *Μνήμων*, 25, 171–184. <https://doi.org/10.12681/mnimon.772>

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΛΕΓΧΟ ΣΤΗΝ ΑΜΟΙΒΑΙΟΤΗΤΑ

Τα τελευταία τριάντα χρόνια, η μελέτη της φιλανθρωπικής δραστηριότητας έχει δώσει πλούσιους καρπούς που έρχονται να διασταυρωθούν με ποικίλες όψεις του κοινωνικού μετασχηματισμού. Καθώς το παράδειγμα της φιλανθρωπικής χειρονομίας θεωρήθηκε ότι εγγράφεται στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων, απέκτησε μια προνομιακή θέση στην αγγλική και τη γαλλική κοινωνική ιστορία της δεκαετίας του 1970, και ιδιαίτερα σε εκείνο το τμήμα της που επικεντρώθηκε σε θέματα μετάβασης στη βιομηχανική κοινωνία. Η μελέτη της φιλανθρωπίας προσφερόταν τόσο για την κατανόηση των τρόπων πρόσληψης, από τα ηγετικά στρώματα, των κοινωνικών προβλημάτων που αναδύθηκαν στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις την περίοδο της εκβιομηχάνισης όσο και για τη διερεύνηση των συνθηκών διαβίωσης των κατώτερων στρωμάτων. Αν και το ενδιαφέρον των κοινωνικών ιστορικών στράφηκε στη βικτωριανή Αγγλία και τη μετεπαναστατική Γαλλία, το χρονικό ανάπτυγμα διευρύνθηκε για να συμπεριλάβει τόσο προνοιακές πρακτικές της προβιομηχανικής εποχής όσο και τη μετάβαση στην κρατική αντίληψη, αρχές δηλαδή του 20ού αιώνα. Ο λόγος και η δράση που ανέπτυξαν οι αστοί στα πλαίσια ενός πλήθους φιλανθρωπικών οργανώσεων τον 19ο αιώνα, με στόχο την περίθαλψη, την εκπαίδευση και την προσαρμογή των φτωχών, πρόσφεραν μια καλή δίοδο για τη μελέτη των ταξικών σχέσεων, των ιδεολογικών εργαλείων που επινοήθηκαν για την πειθάρχηση των περιθωριακών ομάδων αλλά και τη συμβολική διαχείριση του κοινωνικού κύρους, σε μια περίοδο νομιμοποίησης της εξουσίας των ανώτερων στρωμάτων.

Τα θεωρητικά εργαλεία που υιοθετήθηκαν από αυτή τη νέα, για την εποχή της, κοινωνική ιστορία, που αναπτυσσόταν μέσα σε ένα ριζοσπαστικό ιδεολο-

Το κείμενο αυτό στην πρώτη μορφή του παρουσιάστηκε στην επιστημονική συνάντηση που διοργάνωσε η Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού / περιοδικό *Μνήμων*, στις 15 Ιουνίου 2002, με τίτλο: «Διαδρομές στην Κοινωνική Ιστορία. Επανεκτιμήσεις, διασταυρώσεις, ερωτηματικά». Η βιβλιογραφία είναι ενδεικτική.

γικό κλίμα, ήταν αυτά του κοινωνικού ελέγχου και του συμβολικού κεφαλαίου. Έννοια που χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τις απόπειρες επιβολής μιας σειράς πρακτικών και αξιών στα κατώτερα στρώματα μέσα από μια ποικιλία θεσμών, ο κοινωνικός έλεγχος, αναδείχθηκε σε εργαλείο κεντρικής σημασίας για την κατανόηση τόσο των κινήτρων που κρύβονταν πίσω από τη γενναιοδωρή χειρονομία όσο και των αναπαραστάσεων των ηγετικών στρωμάτων για τη φτώχεια.

Από την άλλη μεριά, η απόκτηση συμβολικού κεφαλαίου μέσω δωρεάς βρήκε παραδειγματικό πεδίο αναφοράς στην Κοινωνιολογία της διάκρισης. Οι αναλύσεις του Bourdieu για τις στρατηγικές συγκρότησης κοινωνικού κύρους πρόσφεραν μια θεωρητική βάση για την κατανόηση των πεδίων που εμπλέκονται στη σχέση μεταξύ γενναιοδωρίας, κοινωνικής ανέλιξης και εξουσίας, και αξιοποιήθηκαν από τους ιστορικούς που επιχειρήσαν να μελετήσουν τον ηγετικό ρόλο των φιλανθρώπων σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο.

Ο κοινωνικός έλεγχος, ως το κατεξοχήν ερμηνευτικό πλαίσιο της φιλανθρωπίας, άρχισε να υποχωρεί από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, με την ανάδυση νέων ερωτημάτων στο χώρο της κοινωνικής ιστορίας, που επανακαθόρισαν καταρχήν την ερμηνεία των κινήτρων και στη συνέχεια τον ίδιο τον ορισμό της φιλανθρωπίας. Το ζήτημα του ορισμού της πρακτικής —τι θα πρέπει να συμπεριλάβουμε στον όρο φιλανθρωπία— έγινε αφορμή για να ανοίξει μια συζήτηση για τη χρήση των θεωρητικών εργαλείων των κοινωνικών επιστημών και τη δυνατότητα μιας κοινής προσέγγισης αυτού «του ημιαυτόνομου πεδίου κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμικών πρακτικών», από την κοινωνιολογία, την κοινωνική ανθρωπολογία και την ιστορία. Παλιές και νέες αναζητήσεις μπορούν να ιδωθούν ως ένα παράδειγμα των μετατοπίσεων στους τρόπους προσέγγισης της κοινωνικής ιστορίας. Παρακολουθώντας αυτές τις μετατοπίσεις, μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε πώς εντάσσεται το ελληνικό παράδειγμα σε αυτό το τοπίο, σε ποια σημεία διασταυρώθηκε με το ευρωπαϊκό παράδειγμα και σε ποια σημεία δεν ακολούθησε τη σχετική συζήτηση.

Αν κάναμε μια απόπειρα παρακολούθησης της αντίστοιχης πορείας του ελληνικού παραδείγματος, θα διακρίναμε σε γενικές γραμμές δύο περιόδους: στην πρώτη, που αναπτύσσεται χοντρικά στη δεκαετία του 1970, οι μελέτες επικεντρώνονται στην καταγραφή της δράσης των φιλεκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών συλλόγων, κυρίως των μεγάλων αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου, στο πλαίσιο της ιστορίας της διασποράς. Στις μελέτες αυτές υπερτονίζεται ο προοδευτικός και εκπολιτιστικός ρόλος του ελληνισμού, ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας της γενναιοδωρης χειρονομίας, η φιλαλληλία ως έκφραση ηθικών αξιών (χριστιανικών και ευγενών αισθημάτων), η γυναικεία τάση προς αγαθοεργία, και κυρίως η συμβολή της ιδιωτικής πρω-

τοβουλίας στην εγκαθίδρυση ενός δικτύου εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που απέβλεπαν στην ενίσχυση της εθνικής παρουσίας των ελληνικών παροικιών. Η ιστορικοποίηση αυτών των περιπτώσεων ανάγει την προέλευση των χειρονομιών άλλοτε στη χριστιανική παράδοση του Βυζαντίου¹ και άλλοτε στη νεωτερικότητα του Διαφωτισμού. Σ' αυτές τις περιγραφικές συνθήκες μελέτες, που εύκολα θα τις εντάσσαμε στην παραδοσιακή ιστοριογραφία, η ερμηνευτική σημασία της φιλανθρωπίας περιορίζεται στη σημασιολογική ερμηνεία της λέξης: αγάπη για τον πλησίον.

Αντίθετα, σε μια σειρά μελετών που δημοσιεύονται στη δεκαετία του 1990, οπότε εγκαινιάζεται η δεύτερη, πιο γόνιμη, περίοδος, το πρίσμα κάτω από το οποίο ερμηνεύεται η γενναϊόδωρη χειρονομία διευρύνεται, για να προσδώσει στην έννοια το χαρακτήρα μιας συλλογικής πρακτικής με σαφείς ιδεολογικές συνδηλώσεις. Μια βαθιά συνοχή χαρακτηρίζει τη φιλανθρωπική δράση του 19ου αιώνα, όπως προκύπτει από τη μελέτη των περιπτώσεων της Αθήνας, του Πειραιά, της Ερμούπολης και της Κωνσταντινούπολης.² Οι κοινοί άξονες που διακρίνονται σε αυτές τις μελέτες εγγράφονται καταρχήν στο επίπεδο των κινήτρων της εθελοντικής δραστηριότητας. Η φιλανθρωπία εξετάζεται τώρα σε

1. Βλ. μια πρόσφατη δημοσίευση που κινείται σ' αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2002.

2. Για το θέμα της φτώχειας και της φιλανθρωπίας στις πόλεις αυτές βλ. κυρίως Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα το 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν./Κ.Ν.Ε., 1995· της ίδιας, «Οι φιλάνθρωποι μιλούν για τους φτωχούς και τη φτώχεια στην Αθήνα του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τ. 9, τχ. 17 (Δεκέμβριος 1992) 385-404· Έφη Κάννερ, *Φιλανθρωπία: κοινωνική λειτουργία του φαινομένου στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1908)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1999· της ίδιας, «Φιλανθρωπικοί σύλλογοι και αποκρυστάλλωση κοινωνικών ταυτοτήτων στην ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1861-1922)», *Η καθ' ημάς Ανατολή* 3 (1996) 187-205· της ίδιας, «Φιλανθρωπικός λόγος, ορφανά και αποκρυστάλλωση κοινωνικών ταυτοτήτων στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1861-1912)», Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1998, σ. 201-211· Vassiliki Theodorou, *Oeuvres de bienfaisance en Grèce 1870-1920. Profil et attitudes des donateurs*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Paris I, Παρίσι 1987· Βάσω Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στα 1875», *Μνήμων* 14 (1992) 71-90· της ίδιας, «Επαιτεία και αλητεία στην Αθήνα και τον Πειραιά. Οι πρώτες απόπειρες αναμόρφωσης παραστρατημένων παιδών (τέλη 19ου - αρχές 20ού αι.)», Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου *Η πόλη στους Νεότερους Χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε., 2000, σ. 202-220· Γ. Κοκινάκης, «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά», *Μνήμων* 21 (1999) 85-108· Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000.

συνάρτηση με το κοινωνικό ζήτημα, ως μια γενικευμένη απόπειρα ηθικοποίησης και κοινωνικής ένταξης των φτωχότερων στρωμάτων της πόλης, απόπειρα η οποία επιχειρείται μέσα από τη δημιουργία ιδρυμάτων δημοτικής ή ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την περίθαλψη επαιτών, ορφανών, έκθετων ή περιπλανώμενων παιδιών, ανίκανων για εργασία γερόντων, απόρων γυναικών κ.ά. Η φιλανθρωπία συνέτεινε στην εξάλειψη της επαιτείας και της αλητείας που ήταν οι κατηγορίες μέσω των οποίων φαντασίωνα την ανατροπή ή ανερχόμενη αστική τάξη, επηρεασμένη από ευρωπαϊκά παραδείγματα. Έτσι, λειτουργούσε εξισορροπητικά για την αποτροπή κοινωνικών κρίσεων όταν δημιουργούσε άσυλα αστέγων, σε περιόδους που η κρίση της στέγης οξυνόταν, ή παιδικά άσυλα για τον καθαρισμό της πόλης από την επαιτεία και την αλητεία ή οικονομικά συσσίτια σε περιόδους οικονομικής κρίσης.

Η πειθαρχηση των ομάδων αυτών στις αξίες της αστικής κοινωνίας, η ηθικοποίηση και η διάκριση των φτωχών σε ικανούς και μη ικανούς να τύχουν ευεργεσίας, αποτελούν τους κοινούς τόπους που είναι σε γενικές γραμμές αποδεκτοί στις περισσότερες μελέτες. Μέσα από τη μελέτη λειτουργίας συγκεκριμένων ιδρυμάτων για την περίθαλψη των περιθωριακών ομάδων παιδιών, παράδειγμα που έχει μελετηθεί περισσότερο, αναδείχθηκε η απόπειρα μετατροπής των («εν δυνάμει») εχθρών της κοινωνίας σε χρήσιμους πολίτες μέσω της τεχνικής εκπαίδευσης, αλλά κυρίως μέσω ενός συστήματος εγχάραξης των αρχών της εγκράτειας, της εργατικότητας, της πειθαρχίας και της υπακοής.³

Η ηθικοποιητική λειτουργία της φιλανθρωπικής δράσης στηρίχθηκε κυρίως στην ανάλυση του λόγου των ιδρυτικών πράξεων και των κανονιστικών κειμένων που ρύθμιζαν τη λειτουργία παρόμοιων ιδρυμάτων. Στον ίδιο λόγο στηρίχθηκε και η ανάλυση των συλλογικών φόβων της κοινωνίας του 19ου αιώνα. Στο πλαίσιο αυτών των κειμένων που γράφτηκαν στην πλειονότητά τους στη δεκαετία του 1870, κυρίως για να ευαισθητοποιήσουν τους αστούς στην έννοια του ηθικού χρέους, γίνεται επίσης απόπειρα να ανιχνευτούν θεωρίες περί κοινωνικού συμφέροντος και του πολιτικού ρόλου που καλείται να παίξει η φιλανθρωπία στη στερέωση της κοινωνικής ειρήνης.

Μια τρίτη κοινή συνιστώσα αυτών των προσεγγίσεων είναι η γυναικεία συμμετοχή στις φιλανθρωπικές οργανώσεις: έργο κυρίως των γυναικών των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, τα φιλανθρωπικά σωματεία πρόσφεραν μια διέξοδο για συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα, πρακτική που σηματοδοτούσε μια ρήξη στη διχοτομική αντίληψη περί κατανομής των ρόλων των

3. Βλ. Β. Θεοδώρου, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 21 (1999) 55-85· Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών*, ό.π.: Έφη Κάννερ, «Φιλανθρωπικός λόγος...», ό.π.

δύο φύλων.⁴ Άλλωστε οι γυναίκες βρίσκονταν στο επίκεντρο του φιλανθρωπικού ενδιαφέροντος, καθώς ήταν εκείνες που μαζί με τα παιδιά κρίθηκαν οι καταλληλότεροι δέκτες για τη διάδοση των οικογενειακών προτύπων σε μια απόπειρα αναβάθμισης του λαϊκού σπιτιού. Ένας λεπτομερής έλεγχος της ιδιωτικής ζωής των φτωχών οικογενειών, που είχαν αναλάβει για λογαριασμό των ενοριακών συμβουλίων «οι επισκέπτριες του φτωχού», έδειξε πως στην περίπτωση της ορθόδοξης κοινότητας της Κωνσταντινούπολης η συμπεριφορά των γυναικών αποτελούσε το κριτήριο για την παροχή βοηθημάτων. Η επιτήρηση της υγιεινής, της σεξουαλικότητας και της ηθικής, εξυπηρετήθηκαν έτσι μέσα από ένα δίκτυο μηχανισμών παραγωγής κοινωνικού ελέγχου, ενταγμένων στην υπηρεσία της ελληνορθόδοξης κοινότητας.

Ωστόσο, μέσα σ' αυτό το ευρύ πλαίσιο εντοπίζονται κάποιες διαφοροποιήσεις ως προς την ερμηνεία των κινήτρων που συνυπάρχουν στη φιλανθρωπική χειρονομία⁵ και τους στόχους των φιλανθρωπικών εταιρειών, ιδιαίτερα των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού, όπου εθνικές και κοινωνικές προτεραιότητες συνδυάζονται. Στην περίπτωση της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Κωνσταντινούπολης, μια πρόσφατη μελέτη έδειξε πως μέσα από την πειθάρχηση στις αρχές του ευυπόληπτου βίου επιδιώχθηκε η ενίσχυση της ελληνικής ταυτότητας στους ορθόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, η διάδοση της γλώσσας και η ελληνική παιδεία αναδείχθηκαν σε κριτήρια για την παροχή οικονομικής βοήθειας στις φτωχές ορθόδοξες οικογένειες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, την περίοδο δηλαδή που κορυφώνονται τόσο οι εθνικιστικές εξάρσεις όσο και οι ανησυχίες για

4. Βλ. Μαρία Κορασίδου, ό.π. Έφη Κάννερ, *Φιλανθρωπία*, ό.π. της ίδιας, «Λόγοι περί γυναικών στην Ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1856-1908)», *Τα Ιστορικά*, τ. 18, τχ. 35 (Δεκέμβριος 2001) 299-335. Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987. Από την πλούσια βρετανική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά, F. K. Prochaska, *Women and Philanthropy in Nineteenth century England*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1980. Ann Summer, «A Home for Home. Women's philanthropic work in the Nineteenth century», στο S. Burnman (επιμ.), *Fit Work for Women*, Οξφόρδη 1979. J. Lewis, *Women in England 1870-1950*, Μπράιτον 1984. της ίδιας, *Women and Social Action in Victorian and Edwardian England*, Μπράιτον 1991. της ίδιας, «Gender and welfare in the late nineteenth and early twentieth centuries», στο Anne Digby - John Stewart (επιμ.), *Gender, Health and Welfare*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1998. Από τη γαλλική βιβλιογραφία βλ. Evelyne Lejeune-Resnit, *Femmes et Associations 1830-1880*, Παρίσι, Parisud, 1991.

5. Η συνύπαρξη προσωπικών, θρησκευτικών και κοινωνικών παραγόντων σε μια φιλανθρωπική πράξη έχει επισημανθεί από τον Χρήστο Λούκο στο *Πεθαίνοντας στη Σύρο*, ό.π., σ. 151-186.

κοινωνική αναταραχή.⁶ Στην ίδια μελέτη υπογραμμίζεται η αμφίδρομη κατεύθυνση του κοινωνικού ελέγχου, αφού η συμπεριφορά και των ανώτερων στρωμάτων γίνεται αντικείμενο κριτικής μέσα στην κοινότητα.

Αν και επηρεασμένη από τα συμπεράσματα της ευρωπαϊκής κοινωνικής ιστορίας, αυτή η ιστορία της ελληνικής φιλανθρωπικής δράσης, που εγγράφεται στο τοπίο της πόλης, μοιάζει επικεντρωμένη σε ορισμένα θέματα και σε μια ορισμένη χρονική περίοδο. Οι σκέψεις που ακολουθούν θέλουν να επισημάνουν τις δυνατότητες ανοίγματος του πεδίου αυτού στην προβληματική της κοινωνικής θεωρίας σε συνδυασμό με άλλες συνιστώσες. Μια γενική διαπίστωση αναφέρεται στη μονοσήμαντη προσέγγιση της χειρονομίας. Μικρότερη προσοχή έχει δοθεί στη χρήση της δωρεάς ως στρατηγικής συγκρότησης του συμβολικού κεφαλαίου των δωρητών. Πώς επιδρά, για παράδειγμα, η χρηματοδότηση και η συμμετοχή των δωρητών στα διοικητικά συμβούλια των εταιρειών στην ενίσχυση του κοινωνικού τους κύρους, στην κατασκευή της δημόσιας εικόνας τους ή ακόμη και στην πολιτική τους καριέρα; Αν και η παρουσία διοικητών τραπεζών, πρωθυπουργών ή άλλων πολιτικών παραγόντων σε διοικητικά συμβούλια ιδρυμάτων είναι συχνή, δεν έχει μελετηθεί σε επίπεδο ατομικών διαδρομών η σχέση φιλανθρωπίας και δημοτικής ή πολιτικής εξουσίας.⁷ Η μελέτη ατομικών περιπτώσεων θα αναδείκνυε ενδεχομένως τη σύνδεση της πράξης της δωρεάς με περιστατικά της οικογενειακής ιστορίας του δωρητή και τον τρόπο με τον οποίο αυτά εξισορροπούνται στο επίπεδο του ψυχισμού του με τα αφιερώματα σε φιλανθρωπικά ιδρύματα. Ως προς την κοινωνική προέλευση των υποστηρικτών των φιλανθρωπικών οργανώσεων υπάρχουν πολλές γενικεύσεις: δεν γνωρίζουμε, μεταξύ άλλων, ποια τμήματα της ελίτ ανταποκρίθηκαν σε ποιου τύπου οργανώσεις, ποιος ήταν ο ρόλος των γυναικών στη διοίκηση των σωματείων, ποια ήταν τα οικογενειακά, επιχειρηματικά ή τοπικά δίκτυα που συγκροτούσαν τις πλειοψηφίες.

Ένα δεύτερο ερώτημα αφορά την περιοδολόγηση των ανησυχιών. Αν και ο λόγος για την ανησυχία αναλύεται σε πολλές μελέτες, δεν γνωρίζουμε σε κάθε περίπτωση την ιστορική συγκυρία που δημιουργεί αυτή την ύκνωση. Τι κρύβεται, για παράδειγμα, πίσω από τα κύματα των επαϊτών που κατά καιρούς ανασύρει η τοπική ειδησεογραφία; Πώς συνδέεται η αύξηση του αριθμού των εθελοντικών οργανώσεων με το προσφυγικό, την εσωτερική μετανάστευση και τις οικονομικές κρίσεις; Μονογραφίες που θα εστίαζαν το ενδιαφέρον τους στο

6. Έφη Κάννερ, *Φιλανθρωπία*, ό.π.

7. Για τη σχέση φιλανθρωπίας, κοινωνικού κύρους και αναρρίχησης στην πολιτική εξουσία βλ. Peter Shapely, «Charity, status and leadership: Charitable image and the Manchester Man», *Journal of Social History* 32/1 (Φθινόπωρο 1998) 157-177.

ρυθμό αστικής ανάπτυξης και στα συγκεκριμένα κοινωνικά προβλήματα, θα αναδείκνυαν την ιστορικότητα των ανησυχιών, καθώς, όπως έχουν δείξει παραδείγματα άλλων ευρωπαϊκών πόλεων, η εκδήλωση των κοινωνικών φόβων είναι συνάρτηση τόσο του τρόπου ανάπτυξης της πόλης όσο και του τρόπου με τον οποίο προσλαμβάνουν αυτή την ανάπτυξη τα διάφορα τμήματα της ηγετικής τάξης.⁸ Σχετικά επίσης με την περιοδολόγηση της φιλανθρωπικής κίνησης, η έλλειψη βάθους χρόνου που χαρακτηρίζει τις περισσότερες μελέτες δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε πώς αλλάζει τόσο η ερμηνεία των κοινωνικών προβλημάτων όσο και ο τρόπος αντιμετώπισής τους. Η πύκνωση των φιλανθρωπικών εταιρειών και οι αλλαγές που καταγράφονται στους στόχους τους επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε αυτές τις μετατοπίσεις. Η παρακμή του φιλανθρωπικού ενδιαφέροντος συμπίπτει με την υποκατάσταση των φιλανθρώπων από τους ειδικούς στο έργο της κοινωνικής εργασίας και της περιθάλψης, μια πτυχή που δεν έχει μελετηθεί αρκετά, όπως επίσης η τύχη των φιλανθρωπικών οργανώσεων την εποχή του κράτους πρόνοιας.

Εξάλλου, η περιορισμένη τεκμηριωτική βάση στην οποία στηρίζονται οι περισσότερες εργασίες, που συγκροτείται κυρίως από καταστατικά, διακηρύξεις και λογοδοσίες ιδρυμάτων και συλλόγων, έχει στερήσει τη μελέτη του ζητήματος της φτώχειας από μια πιο πραγματιστική προσέγγιση. Έτσι, ερωτήματα που αφορούν τον αριθμό των απόρων ή των περιπλανώμενων παιδιών σε μια πόλη-λιμάνι, των πιθανών δηλαδή αποδεκτών των βοηθημάτων ή το ύψος των βοηθημάτων σε περιόδους κρίσης, έχουν μείνει προς το παρόν αναπάντητα. Οι σχετικές πηγές δεν έχουν αξιοποιηθεί. Οι καταγραφές των απαιτήσεων συντάσσουν κατά καιρούς οι δημοτικές αρχές, καθώς και οι δημοτικοί κατάλογοι των απόρων στους οποίους αποτυπώνεται το επάγγελμα, η σύνθεση της οικογένειας, ο τόπος κατοικίας και το ύψος των βοηθημάτων, θα προσφέρονταν σε μια πιο συγκεκριμένη αποτύπωση του κόσμου της φτώχειας, όπως έχει γίνει σε πρόσφατες μελέτες για την Ερμούπολη και τον Πειραιά,⁹ και θα επιβεβαίωναν ενδεχομένως υποθέσεις του τύπου: η φιλανθρωπία συνέβαλε στη συγκράτηση των εργατικών πληθυσμών στην πόλη σε περιόδους οικονομικής κρίσης;

8. Για την ιστοριοποίηση των κοινωνικών φόβων σε συνάρτηση με τους ρυθμούς ανάπτυξης της πόλης και τον τρόπο που αντιμετωπίζουν τα κοινωνικά προβλήματα, μέσα από τη φιλανθρωπική δραστηριότητα, τα ηγετικά στρώματα μιας βιομηχανικής αγγλικής πόλης βλ. Neil Evans, «Urbanisation, elite attitudes and philanthropy: Cardiff, 1850-1914», *International Review of Social History* XXVII (1982) 290-323, ενώ για τη σχέση φιλανθρωπίας και κοινωνικών προβλημάτων σε διάφορες, γαλλικές κυρίως, πόλεις βλ. Jacques Guy Petit και Yannick Marec (επιμ.), *Le social dans la ville en France et en Europe 1750-1914*, Παρίσι, Les éditions de l'atelier, 1996.

9. Βλ. Χρ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 153-155 και Γ. Κοκκινάκης *ό.π.*, σ. 92-96.

Η κεντρική σημασία που αποδίδεται στην έννοια του κοινωνικού ελέγχου σε όλες αυτές τις περιπτώσεις μαρτυρεί την επιρροή από την αγγλική και τη γαλλική κοινωνική ιστορία της δεκαετίας του 1970. Η συχνή αναφορά στις εργασίες του Foucault, κυρίως στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*, παραπέμπει εξάλλου στην ερμηνεία της φιλανθρωπίας ως απότοκου της ιδρυματοποίησης και των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ως μηχανισμών επιβολής ελέγχου στη συμπεριφορά των κατώτερων στρωμάτων. Η λειτουργία των ασύλων αστέγων στο πρότυπο των workhouses πρόσφερε μια παραδειγματική εφαρμογή αυτής της ερμηνείας.

Η αποκλειστική αναγωγή ωστόσο στην ερμηνεία του κοινωνικού ελέγχου στερεί αυτή την απόπειρα από το άνοιγμα σε νέα θεωρητικά εργαλεία. Αν και το κάθε εγχείρημα εγγράφεται σε διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον, το διανοητικό κλίμα μέσα στο οποίο έχει διεξαχθεί η συζήτηση για τα κίνητρα, το χαρακτήρα και την αποτελεσματικότητα της φιλανθρωπικής δράσης αξίζει να αναφερθεί. Τόσο στη γαλλική όσο και στην αγγλική βιβλιογραφία των τελευταίων χρόνων, η έννοια του κοινωνικού ελέγχου ως αποκλειστικής ερμηνείας της φιλανθρωπικής δράσης το 19ο αιώνα αντιμετωπίζεται με κριτική διάθεση, ακόμη και με απόρριψη. Στις νέες προσεγγίσεις φανερό είναι η διάθεση για συνδυασμό περισσότερων παραγόντων στην ερμηνεία της φιλανθρωπίας, παραγόντων που αναδεικνύουν τα πολλαπλά νοήματα που κρύβονται πίσω από τη χειρονομία και τη διαφοροποίησή τους μέσα στο χρόνο. Εξάλλου, η διεύρυνση της τεκμηριωτικής βάσης έφερε στο φως ποικίλες όψεις της χειρονομίας της δωρεάς και ανέδειξε τα όρια και τους περιορισμούς των αναλυτικών εργαλείων.

Στο γαλλικό παράδειγμα, μέσα από την επανεξέταση δεκάδων εταιρειών που έδρασαν το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, διατυπώθηκαν αντιρρήσεις τόσο ως προς την αποτελεσματικότητα της φιλανθρωπικής δράσης όσο και ως προς την ερμηνεία της ως απόπειρας επιτήρησης των φτωχών. Το ενδιαφέρον στράφηκε κυρίως στη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ ευεργέτη και ευεργετούμενου. Η φιλανθρωπία δεν είχε το μαζικό και καταναγκαστικό χαρακτήρα που της απέδωσαν οι υποστηρικτές του Foucault, υποστηρίζει η Catherine Duprat.¹⁰ Περισσότερο αμυντικός και ηθικοποιητικός μηχανισμός για την αντιμετώπιση των κοινωνικών φόβων που απέρρεαν από την αύξηση της φτώχειας, στόχευε κυρίως στο να προλάβει την εκδήλωση φαινομένων παραβατικότητας

10. Για τη συζήτηση γύρω από την ερμηνεία των κινήτρων των φιλανθρώπων τον 19ο αιώνα στη Γαλλία βλ. την εισαγωγή στη μελέτη της Catherine Duprat, *Usages et pratiques de la philanthropie. Pauvreté, action sociale et lien social à Paris au cours du premier XIXème siècle*, τ. Β', Παρίσι, Comité d'histoire de la Sécurité Sociale de Paris, 1997, σ. 581-560. Βλ. επίσης της ίδιας, «*Pour l'amour de l'humanité*»: *Le temps des philanthropes*, Παρίσι 1993.

και αθλιότητας και λιγότερο στο να θεραπεύσει καταστάσεις. Σποραδικές και μικρές εμπέλειας οι φιλανθρωπικές απόπειρες του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, που διατηρούσαν τον αρχαϊκό χαρακτήρα των μορφών βοήθειας του Παλαιού Καθεστώτος, ήταν επικεντρωμένες στη σωτηρία του φτωχού παιδιού. Στη σχέση μεταξύ κηδεμόνα και φτωχού παιδιού —ένα μοντέλο προστασίας που ενθαρρύνθηκε στη μετεπαναστατική Γαλλία— κυριαρχούσε η αγάπη και η εμπιστοσύνη. Ήταν μια προσωπική σχέση που διαρκούσε μια ζωή. Ο φιλάνθρωπος επέλεγε τον φτωχό του, τον καθοδηγούσε, τον εκπαιδευε και τον στήριζε οικονομικά και ηθικά.¹¹ Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης διατυπώνονται ερωτήματα για το αν αυτή η πρακτική της κηδεμονίας —patronage— εντάσσεται στις στρατηγικές επιτήρησης και «κανονικοποίησης» της λαϊκής οικογένειας, που, όπως υποστηρίζεται σε μελέτες που εκδόθηκαν τη δεκαετία του 1970, είχαν αναλάβει οι φιλάνθρωποι σε μαζική κλίμακα τον 19ο αιώνα.¹² Η τάση για απομάκρυνση του παιδιού από την οικογένεια και η εκστρατεία για καθυστέρηση στη σύναψη γάμων, δεν συνηγορούν για μια απόπειρα ενίσχυσης της λαϊκής οικογένειας, τονίζουν πιο πρόσφατες και πιο προσεκτικές αναλύσεις της δράσης των εταιρειών. Αμφισβητήσεις διατυπώθηκαν επίσης για το αν η έκταση των κοινωνικών προβλημάτων ήταν τέτοια που να προκαλέσει τον πανικό ή για το αν το ενδιαφέρον των αστών για την ενίσχυση της λαϊκής οικογένειας ήταν δεδομένο, σε μια περίοδο που κυριαρχούσαν στα αστικά στρώματα οι μαλθουσιανές απόψεις για τον πληθυσμό.

Προβλήματα παρουσιάζει η αποδοχή της ερμηνείας και στην αγγλική βιβλιογραφία της τελευταίας εικοσαετίας, που εγγράφεται στην παράδοση των μελετών για την κουλτούρα της εργατικής τάξης. Διατυπώνονται και εκεί επιφυλάξεις ως προς την ερμηνεία των κινήτρων της φιλανθρωπικής απόπειρας και τις δυνατότητες χειραγώγησης της εργατικής τάξης, αλλά και ως προς τη

11. Η κηδεμονία είχε έναν προσωπικό και εθελοντικό χαρακτήρα. Η φιλανθρωπία δεν ήταν μόνο υλική. Ο κηδεμόνας όφειλε να εμπνεύσει εμπιστοσύνη στον φτωχό κυρίως με την παροχή συμβουλών, φροντίδων και παρηγοριάς. Βλ. Catherine Duprat, *Usages et pratiques...*, ό.π., σ. 674-695. Για τη γαλλική εκδοχή της φιλανθρωπίας βλ. επίσης της ίδιας, «Des Lumières au premier XIXème siècle. Voie française de la philanthropie», στο *Philanthropies et politiques sociales en Europe (XVIIIème-XXème siècle)* (textes réunis par Colette Bec, Catherine Duprat, Jean-Noel Luc et Jean-Guy Petit), Παρίσι, Anthropos, 1994, σ. 3-15.

12. Η «οικοδόμηση» της λαϊκής οικογένειας επιχειρήθηκε μέσα από την επιτήρηση, την εκλαίκευση των ιατρικών γνώσεων, την περίθαλψη και την ηθικοποίηση των παιδιών, πρακτικές τις οποίες είχαν αναλάβει οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, όπως υποστηρίζεται σε μια σειρά μελετών που εκδόθηκαν τη δεκαετία του 1970 από επιγόνους του Foucault. Βλ. για παράδειγμα, J. Donzelot, *La police des familles*, Παρίσι, Ed. du Minuit, 1977· P. Meyer, *L'enfant et la raison d'État*, Παρίσι, Seuil, 1977· I. Joseph και P. Fritsch, «Disciplines à domicile. L'édification de la famille», *Recherches* 28 (Νοέμβριος 1977).

χρήση των όρων. Η έννοια της κοινωνικοποίησης που χρησιμοποιούν οι κοινωνιολόγοι για να μελετήσουν τη διαδικασία της ένταξης προσφέρει ένα νέο κλειδί στην κατανόηση του κοινωνικού ελέγχου. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η μετατροπή των απόρων σε πειθαρχημένους εργάτες, που είχαν εσωτερικεύσει τις αξίες της υπακοής, της ευταξίας, της αποταμίευσης και της καθαριότητας ώστε να υπηρετούν την κοινωνική σταθερότητα, ήταν αποτέλεσμα της διαδικασίας κοινωνικοποίησης της εργατικής τάξης, που πραγματοποιήθηκε σταδιακά, ή ήταν αποτέλεσμα του κοινωνικού ελέγχου που επέβαλε μια πανίσχυρη αστική τάξη.¹³ Ο F. M. Thompson, στις μελέτες του για τη βικτωριανή Αγγλία, υποστηρίζει ότι η ερμηνεία της φιλανθρωπίας ως κοινωνικού ελέγχου θα μπορούσε να γίνει δεκτή μόνο για μια μικρή περίοδο στην πρώτη φάση της εκβιομηχάνισης, αλλά η γενίκευση του όρου σε κάθε φιλανθρωπική πρακτική είναι προβληματική.¹⁴ Η κοινωνική ένταξη των εργατικών στρωμάτων στις αρχές της αστικής κοινωνίας αποδίδεται σε πολλούς παράγοντες, ο συνδυασμός των οποίων έδρασε μέσα στο χρόνο, προπάντων όμως στην ίδια την επιθυμία των ανώτερων κυρίως στρωμάτων της εργατικής τάξης να αστικοποιηθούν. Η αποδοχή των αρχών της ευυποληψίας εσωτερικεύσαν με διαφορετικό τρόπο από τα διάφορα τμήματα της βρετανικής εργατικής τάξης το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, ανάλογα με το επίπεδο ζωής και τις διαφορετικές αντιλήψεις που επικρατούσαν στο εσωτερικό τους.¹⁵ Η αμφισβήτηση σχετικά με τη χρήση του όρου επικεντρώνεται σε δύο σημεία: στο αν πρόκειται για απόπειρες πειθαρχήσεως της εργατικής τάξης ή για διαδικασία κοινωνικοποίησης, στην οποία συμμετέχουν οι ίδιες οι ενδιαφερόμενες ομάδες, ενώ ένα δεύτερο ερώτημα αφορά τη διάρκεια και την αποτελεσματικότητα αυτών των μέτρων κοινωνικής ένταξης. Η κοινωνική ειρήνη που επιτεύχθηκε στις αρχές

13. Για την ερμηνεία της φιλανθρωπικής δράσης ως απόπειρας κοινωνικού ελέγχου των κατώτερων στρωμάτων στη Βρετανία βλ. κυρίως Gareth Stedman Jones, *Outcast London: a Study in the relationship between Classes in Victorian Society*, Οξφόρδη 1971· A. P. Donajrodski (εκδ.), *Social Control in Nineteenth-Century Britain*, 1977· R. J. Morris, «Voluntary Societies and British Urban Elites, 1780-1850: An Analysis», *Historical Journal* 26 (1983) 95-118.

14. Βλ. κυρίως F. M. L. Thompson, *The rise of respectable society. A social History of Victorian England (1830-1900)*, Καμπριτζ, Harvard University Press, 1988 και του ίδιου, «Social control in Victorian Britain», *The Economic History Review* XXXIV/2 (Μάιος 1981) 189-209.

15. Η στάση απέναντι στην υποχρεωτική σχολική φοίτηση αναδεικνύει, σύμφωνα με τον Thompson, το διαφορετικό τρόπο πρόσληψης της ευυποληψίας. Οι φτωχότεροι εργάτες αντιμετώπιζαν με εχθρότητα τους υπαλλήλους που τους επιτηρούσαν αν έσθελναν τα παιδιά τους στο σχολείο, ενώ η εργατική αριστοκρατία επιθυμούσε να προσφέρει σχολικές γνώσεις στα παιδιά της. Βλ. F. M. L. Thompson, *The rise of respectable society*, ό.π., σ. 85.

του 20ού αιώνα ήταν αποτέλεσμα πολλών συνιστωσών: της εργασίας, των θεσμών κοινωνικοποίησης, όπως το σχολείο ή οι αθλητικοί σύλλογοι, των καλύτερων συνθηκών ζωής, των πολιτικών διεκδικήσεων και των μέτρων για τη βελτίωση της δημόσιας υγείας, ενώ η αλλαγή στις συνήθειες και τη στάση των φτωχών στρωμάτων ήταν, εκτός των άλλων, αποτέλεσμα και της αυτοπειθαρχίας, της αυτοβοήθειας και της αυτόνομης ανάπτυξης της κουλτούρας της εργατικής τάξης.

Οι παραπάνω αμφισβητήσεις αποκρυσταλλώθηκαν σε ένα συλλογικό τόμο για την κοινωνική ιστορία της Αγγλίας, που εκδόθηκε το 1990.¹⁶ Εκτός από την ερμηνεία της χειρονομίας, επανεξετάζεται ο ίδιος ο ορισμός της φιλανθρωπίας, που διευρύνεται για να συμπεριλάβει και άτυπες μορφές αλληλοβοήθειας μεταξύ συγγενών, συναδέλφων και γειτόνων. Η μελέτη εκατοντάδων εταιρειών που συστάθηκαν τον 19ο αιώνα έθεσε το ζήτημα της διαταξικής συγκρότησης πολλών από αυτές: η φιλανθρωπική δραστηριότητα δεν περιοριζόταν στις ανώτερες και τις μεσαίες τάξεις. Μέλη των κατώτερων τάξεων, όπως έργατες, υπηρέτες, ναυτικοί, συμμετείχαν σε εταιρείες αλληλοβοήθειας που είχαν ιδρύσει οι ίδιοι ή σε μεγαλύτερες φιλανθρωπικές οργανώσεις, ενώ δεν σπάνιζαν οι περιπτώσεις όπου ξεπεσμένοι ευγενείς ήταν αποδέκτες της ευεργεσίας. Η πίστη στην υλική και την ηθική βελτίωση λειτουργούσε ως ισχυρό κίνητρο που έφερνε κοντά εθελοντές από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, υποστηρίζει ο F. Prochaska.

Κάτω από αυτό το πρίσμα εξετάζεται αν η θρησκευτική εμπειρία και τα συναισθηματικά κίνητρα αποτελούν μια σταθερή βάση για την κατανόηση του εύρους και της διάρκειας της φιλανθρωπικής δράσης.¹⁷ Η μελέτη των δικτύων αλληλοϋποστήριξης προτείνεται να επεκταθεί κυρίως στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, καθώς στο χώρο αυτό η βιωματική εμπειρία καθιστά πιο κατανοητό το ευάλωτο της οικονομικής θέσης. Η οικονομική αποτίμηση αυτών των χειρονομιών που δεν καταγράφονται, αλλά αποτελούν κοινό χαρακτηριστικό όλων των κοινωνικών στρωμάτων, μοιάζει ασύλληπτη. Μέσα από αυτή τη διεύρυνση, που υπερακοντίζει το ταξικό πλαίσιο, για να αναχθεί σε μια ιστορία της καλοσύνης και του αλτρουισμού, η ερμηνεία περί κοινωνικού ελέγχου απορρίπτεται ως περιοριστική, με το επιχείρημα ότι η επιθυμία να αναγκάσει

16. F. K. Prochaska, «Philanthropy», στο F. M. L. Thompson (επιμ.), *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950*, τ. 3: *Social Agencies and Institutions*, Καμπριτζ, Cambridge University Press, 1990 σ. 357-393.

17. Αυτή η στροφή στη θεώρηση των κινήτρων υποβάλλει σε κριτική και την ερμηνεία περί κοινωνικών φόβων. Ο φόβος κοινωνικών αναταραχών δεν μπορεί να εξηγήσει τη διαρκή παρουσία της φιλανθρωπίας σε πολιτικές συνθήκες που αλλάζουν. Βλ. F. K. Prochaska, *ό.π.*, σ. 371 και του ίδιου, *The Voluntary Impulse: Philanthropy in Modern Britain*, Λονδίνο 1988.

κανείς τους άλλους να συμμορφωθούν με τις ίδιες αξίες και να μιλήσουν την ίδια γλώσσα υπονοείται σιωπηρά σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις, από την οικογενειακή ζωή ως την εθνική πολιτική.

Επηρεασμένη από την κοινωνιολογία των δικτύων αλλά ενδεχομένως και από τη σύγχρονη ανάπτυξη των πρακτικών του εθελοντισμού, αυτή η ιστορία της καλοσύνης βρίσκει απήχηση χάρη σε μια επικαιροποίηση των προβλημάτων φτώχειας που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες. Εύλογο είναι το ερώτημα αν η αποδοχή του εθελοντισμού ως σύγχρονης έκφρασης του κινήματος των πολιτών, που θεωρείται ότι δίνει λύσεις εκεί όπου το απρόσωπο γραφειοκρατικό κράτος αδυνατεί να δώσει, προβάλλεται στην εικόνα του φιλόανθρωπου του 19ου αιώνα. Πράγματι, οι αντιστοιχίσεις δεν λείπουν από παρόμοιες συγκρίσεις: η προσωπική σχέση που αναπτύσσουν τα μέλη των εθελοντικών οργανώσεων με τα άτομα που αντιμετωπίζουν προβλήματα κοινωνικής ένταξης, οδηγούν σε έναν επαναστοχασμό της σχέσης που ο «επισκέπτης του φτωχού» του 19ου αιώνα ανέπτυξε με τον αποδέκτη της δωρεάς.¹⁸ Δεν είναι επομένως

18. Η κοινωνιολογία της φτώχειας που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1980 εστίασε την προσοχή της στην έννοια της κοινωνικής αστάθειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Ποιοτικές διακρίσεις επισημάνθηκαν για να εννοιολογήσουν τη μετατόπιση από το οικονομικό, αφού ο αποκλεισμός δεν παραπέμπει μόνο στην οικονομική ανισότητα αλλά και την κοινωνική, την πολιτική και την πολιτισμική. Αποκλεισμένοι από την πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά και τα κοινωνικά δικαιώματα δεν θεωρούνται μόνο οι άνεργοι αλλά και πολλές κατηγορίες εργαζομένων που μπαίνουν στο περιθώριο εξαιτίας των τεχνολογικών αλλαγών, άτομα με ειδικές ανάγκες ή προερχόμενα από διαλυμένες οικογένειες, οικονομικοί μεταναστες και μέλη εθνικών μειονοτήτων, γυναίκες αρχηγοί οικογενειών κ.ά. Στόχος πολλών ευρωπαϊκών προγραμμάτων για την καταπολέμηση της φτώχειας των τελευταίων δεκαετιών ήταν, εκτός από την εξασφάλιση οικονομικών παροχών, η κοινωνική ένταξη των αποκλεισμένων, διαδικασία που θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να επιτευχθεί αποτελεσματικότερα μέσα από τις οργανώσεις εθελοντών, καθώς τα μέλη τους αναπτύσσουν προσωπικούς δεσμούς με τους αποδέκτες και τους βοηθούν να αναπτύξουν τις ικανότητές τους για να ξεφύγουν από την αθλιότητα, κάτι που το απρόσωπο γραφειοκρατικό κράτος αδυνατεί να κάνει. Η επάνοδος του φιλανθρωπικού τομέα στο πεδίο της κοινωνικής δράσης υπογραμμίζει τις αδυναμίες των τεχνικών που εφάρμοσαν οι επαγγελματίες του κοινωνικού πεδίου. Ιδωμένο κάτω από αυτό το πρίσμα, το σύστημα της εξατομικευμένης βοήθειας, που αναπτύσσουν οι οργανώσεις εθελοντών στο πλαίσιο μιας νέας αντίληψης για την κοινωνική αλληλεγγύη, υποστηρίζεται ότι παρουσιάζει ομοιότητες με τη δράση των φιλανθρωπικών συλλόγων του 19ου αιώνα: οι επισκέψεις στο σπίτι του φτωχού, η ανάληψη μιας ηθικής ευθύνης απέναντι στον ευεργετούμενο και οι απόπειρες για την απόκτηση επαγγελματικών δεξιοτήτων προκειμένου να αυτονομηθούν οικονομικά οι ευεργετούμενοι, ανασύρουν την προσωπική σχέση μεταξύ δωρητή και αποδέκτη της δωρεάς, προσανατολίζοντας το ενδιαφέρον των ερευνητών σε μια επανεξέταση των κινήτρων της φιλανθρωπίας. Για τη μελέτη των σύγχρονων μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης και την επαναξιολόγηση της δράσης των εθελοντικών οργανώσεων βλ. M. Messu, «Φτώχεια και αποκλεισμός στη Γαλλία», στο François-Xavier Merrien (επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Λύση και οι φτωχοί χτες και σήμερα*, μετάφρ. Μαρία Κο-

τυχαίο ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ένα μέρος των μελετών για τη φιλανθρωπία στρεφόταν στην έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Στην κριτική που γίνεται τα τελευταία χρόνια τόσο στην έννοια του κοινωνικού ελέγχου όσο και σε αυτήν της καλοσύνης, διατυπώνονται επιφυλάξεις αν η κοινωνική συμπεριφορά μπορεί να είναι συνέπεια αποκλειστικά λογικών επιλογών ή αλτρουισμού. Οι περιορισμοί που υψώνουν αυτές οι άκαμπτες ερμηνευτικές προσεγγίσεις οδήγησαν στο άνοιγμα ενός διαλόγου που επανέφερε στο προσκήνιο προβληματισμούς που είχαν κυριαρχήσει την περίοδο ανάπτυξης της κοινωνικής ιστορίας τη δεκαετία του 1960, όπως η σχέση ιστορίας και κοινωνικής θεωρίας και το ζήτημα της επικοινωνίας μεταξύ των κοινωνικών επιστημών και ειδικότερα εκείνο της χρήσης εννοιολογικών εργαλείων συγγενών χώρων από τους ιστορικούς. Στη σχετική συζήτηση, που φιλοξενείται στο περιοδικό *Social History*, το ενδιαφέρον στρέφεται σε μια θεώρηση της φιλανθρωπίας ως ημι-αυτόνομου πεδίου κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμικών πρακτικών, στο οποίο μπορούν να δοκιμαστούν θεωρητικά εργαλεία τόσο της κοινωνιολογίας όσο και της κοινωνικής ανθρωπολογίας, εφόσον περάσουν μέσα από το φίλτρο της ιστορικοποίησης.¹⁹

Οι αμοιβαίες σχέσεις που συγκροτούν δωρητές και αποδέκτες της ευεργεσίας θεωρήθηκε ότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν το κοινό πεδίο διεπιστημονικής μελέτης, καθώς η σχέση δωρεάς είναι αυτή που έχει μελετηθεί και από τις τρεις επιστήμες μέσα σε διαφορετικά ιστορικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Η αξία της γενναιοδωρίας ως συστατικού στοιχείου της οικονομικής και κοινωνικής βάσης των πρωτόγονων κοινωνιών και η σχέση του δώρου με την κοινωνική ιεραρχία έχει απασχολήσει τους ανθρωπολόγους που έχουν μελετήσει την οικονομική δομή της αμοιβαιότητας σε μια εθνογραφική βάση. Ο κύκλος του δώρου που συγκροτούσαν δωρητές και αποδέκτες αποδεχόμενοι το ρόλο τους σε μια αμφίδρομη λειτουργία, του δίδειν και του αποδέχεσθαι, ήταν ένα καθολικό κοινωνικό γεγονός, όπως έχει δείξει ο M. Mauss. Από την άλλη μεριά, η κοινωνιολογία της δράσης έχει συνεισφέρει στη μελέτη του κύρους στο πλαίσιο της κοινωνικής ανταλλαγής, εστιάζοντας στην έννοια της αμοιβαιότητας που συνδέει την κοινωνική αναγνώριση από την μια πλευρά με την υποταγή από την άλλη.²⁰ Αν και υπάρχουν βασικές διαφορές ανάμεσα στις πρω-

ρασίδου, Αθήνα, Κατάρτι, 1996, σ. 171-213, ενώ για τις μορφές κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα βλ. Κ. Κασσιμάτη (εισαγωγή-επιμέλεια), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Gutenberg, 1998 και Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996.

19. Βλ. το κριτικό άρθρο του Alan J. Kidd, «Philanthropy and the “social paradigm”», *Social History* 21/2 (Μάιος 1996) 180-192, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

20. Για το ρόλο της δωρεάς στην απόκτηση κοινωνικού κύρους βλ. κυρίως P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Παρίσι, Minuit, 1980.

τόγονες και τις σύγχρονες κοινωνίες, η σχέση δωρεάς είναι κοινή σε όλες τις κοινωνίες και υπονοεί ηθικές σχέσεις μεταξύ ατόμων ή ομάδων, αμοιβαιότητα, συνοχή, εξάρτηση, νομιμοποίηση και φήμη.

Από τη σκοπιά της κοινωνικής ιστορίας, η θεώρηση της φιλανθρωπίας ως σχέσης αμοιβαιότητας το 19ο αιώνα υπονοεί ότι ο ευεργετούμενος συμμετείχε σε αυτό το πλαίσιο της άρρητης ανταλλαγής με το να παρέχει αποδείξεις καλής συμπεριφοράς ώστε να πείθει ότι ανταποκρίνεται «στο καθεστώς του ευυπόληπτου φτωχού». Η επιστροφή του δώρου από την πλευρά του ήταν η δυνητική κατάστασή του να ευεργετηθεί. Η διάκριση των φτωχών σε ικανούς και μη ικανούς να τύχουν ευεργεσίας ήταν επομένως επιχειρησιακής σημασίας για τη συμπλήρωση του κύκλου της δωρεάς. Η φιλανθρωπία, υποστηρίζει ο Kidds, ήταν ένας επιδέξιος μηχανισμός που κάλυπτε την ανισότητα της ανταλλαγής, δίνοντας έμφαση στο χαρακτήρα του φτωχού από τη μια μεριά και στη δόξα του δωρητή από την άλλη, σε ένα διανοητικό πλαίσιο που δεν ευνοούσε τις συλλογικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις αλλά την ατομική ηθική πρόοδο. Στη νέα προσέγγιση της φιλανθρωπίας που προτείνεται, η οποία θα αξιοποιούσε το άνοιγμα στα εννοιολογικά εργαλεία των κοινωνικών επιστημών, το βάρος θα έπεφτε στην ιστοριοποίηση των κανονιστικών αξιών και των κοινωνικών ευαισθησιών και στη μελέτη του τρόπου με τον οποίο συνδέεται η απόκτηση κύρους μέσα στην κοινότητα με την αναρίχηση στην πολιτική εξουσία. Η κατανόηση των δικτύων αμοιβαιότητας προϋποθέτει, για παράδειγμα, τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο συγκροτούνταν και μεταβάλλονταν οι έννοιες της ηθικής υπευθυνότητας και του κύρους μέσα στο χρόνο, ενώ η μελέτη προσωπικών διαδρομών που θα στηριζόταν σε ένα συνδυασμό ψυχολογικών, κοινωνιολογικών και πολιτιστικών παραγόντων, θα αναδείκνυε τη συμβολή του προσωπικού, οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος σε ατομικές ή οικογενειακές περιπτώσεις. Στο ίδιο πλαίσιο προτείνεται να αναλυθεί ο λόγος των φιλανθρωπικών εταιρειών ως σημείο συμβάσεων, κανονικότητας και παραδόσεων, που δηλώνει πολλά για τον τρόπο που διαμορφώθηκε μια κουλτούρα της φιλανθρωπίας. Ίδωμένο κάτω από αυτό το πρίσμα, το πεδίο της φιλανθρωπίας αντιστοιχεί σε ένα σύστημα υλικών και πολιτισμικών σχέσεων που λαμβάνει υπόψη τόσο τις διανοητικές δομές της εποχής όσο και τις στρατηγικές των κοινωνικών υποκειμένων απέναντι σε μια πολλαπλότητα κανονιστικών πεδίων.²¹ Οι διαφορετικές σημάσεις του φαινομένου δεν έχουν ακόμη απασχολήσει την ελληνική σχετική βιβλιογραφία για λόγους που δεν είναι εύκολο να απομονωθούν. Από αυτό το άνοιγμα στο διάλογο μεταξύ των κοινωνικών επιστημών είναι βέβαιο ότι η ελληνική περίπτωση θα έβγαине ωφελημένη.

21. Για μια νέα θεώρηση της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων στο πλαίσιο της μικροϊστορίας και της κοινωνιολογίας βλ. Gareth Stedman Jones, «Une autre histoire sociale?», *Annales HSS* 1988/2 (Μάρτιος-Απρίλιος) 383-394.